

МАМЛЕКЕТҮҮЛҮКТҮН ЭҢ БАШКЫ БЕЛГИСИ – ТИЛ

Бул макалада тилдин өнүгүшү жана көйгөлөрү каралган.

В данной статье рассмотрены развитие и проблемы языка.

This article is devoted to the development and problems of language.

Сөзү алсыз болсо, ал элдин өзү алсыз болбой койбойт. “Олуп-чолуп айтылса, омоктуу ойдон да кут качат”. Сөз бул – жан дүйнөгө себилген үрөн. Сапаттуу болсо таасири таамай. Сапатсыз болсо курулай ооздун жели. А бул демек, мамлекеттик, жалпы элдик маанидеги маселе.

1991-жылы эгемендүүлүккө жетишкенден кийин маани берилбей келген маданиятыбызды өнүктүрүү үчүн бир топ эле аракетин бизди жасадык. Атап айтканда эл башчыбыз А. Акаевдин учурунда «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын, Ош шаарынын 3000 жылдыгын ж.б.у.с. иш-чараларды өткөрдүк. Тарых менен маданиятты болушунча даңазалап, керек болсо Манас атанын жети осуятынын алкагында жаңы идеялогияны көтөрүп чыгууга аракет кылган элек. Бирок бул иш-чаралардын баары чала бышкан мөмөдөй болуп калып, маданиятыбыз артты көздөй сүрүлүп баратат. Мунун себеби биз маданиятты сактап, унутта калганын кайра эл алдына алып чыгуу мезгилинде анын гаранты болгон тилге көңүл бөлбөй калдык. Тактап айтканда, кыргыздын маданиятынын гаранты кыргыз тилинде. Ата-бабаларыбыз жалгыз гана тил аркылуу маданиятты өнүктүрүп, бизге чейин сактап келген. Ал эми биз болсо бир жерден катачылык кетирип, баарына көңүл бөлүп ушул тил жагын эске албай калдык. Маселен, Манас атабыздын жети осуятын өлкө идеологиясы кылган мезгилде чыккан окуу куралдарынын көпчүлүгү орус тилинде болгон. Кыргыздын маданиятын, идеологиясын кыргызга биз орус тилинде жеткирүүгө аракет кылдык. Ал эми кыргыз тилине, Мамлекеттик тилибизге керектүү даражада көңүл бөлгөн жокпуз.

Өз өлкөбүздө өз тилибиздин кадырына жете албасак, өзөк соолуп, өзгөлөргө жем болобуз. Кыргыздын келечегине эне тилибиз аркылуу гана түздөнө алабыз. Эне тилимди кордобоюнчу деген ниет жок, аракеттин өзү жок. Коомчулук алдында жоопкерчилик сезим жок. Өлкө жетекчилери тараптан “кыргыздар, кыргызча сабаттуу сүйлөгүлө” деген талап жок. Мындай шартта улуттук идеология деп маселе көтөрүүдөн майнап чыкпайт.

Мамлекеттик тил кыргыздар үчүн гана керек. Себеби бул тил, өзүбүз үчүн зарыл. Бирок анын мамлекеттик тил катары өнүгүшү өзүбүзгө көз каранды болууда. Анткени ал биздин, өзүбүздүн күчүбүз менен гана өнүгөт. Чындыгында азыр мамлекеттик тилибиз чыныгы кыргыз тили деп күйгөн патриоттордун жардамына муктаж болуп турат. Кылым карыткан кыргыз тили улуттук тил катары жашап келген берет. Кептин баары ал мамлекеттик тил боло алабы деген проблемада жатат. 20 жылдан бери биз котормо тил менен жашап келе жатабыз. Алгач орус тилинде жазып, анан аны кыргыз тилине которуп алып мамлекеттик тил деп эсептеп келебиз. 24 жылдан бери бийлик алгачкы жолу мамлекеттик иш кагаздардын баардыгы кыргыз тилинде жүргүзүлсүн деп мамлекеттик тилдин өнүгүшүнө шарт түзүп бергени менен ал ишке ашпай жатат. Экинчиден, мамлекеттик тил бизнестин тили боло алабы, мамлекеттик тил илимдин тили боло алабы — кеп ушунда. Бүгүнкү күндө кыргыз тил, адабиятынан башка бир дагы илимий иштер кыргыз тилинде жазылбайт. Кыргыз тили улуттар аралык тил боло алабы? Жок. Себеби биз, кыргыздар, өзүбүз орусча сүйлөшөбүз. Демек, бул дагы чоң маселе. Кыргыз тили окутуунун тили боло алабы? Албетте, боло алат. Бирок ЖОЖдордо ушул күнгө чейин

окутуу 60-70% орус тилинде жүргүзүлөт. Эне тилибиз дүйнөдөгү эң бай тилдердин бири экендигин билип билбей, билгиси келбей, жарды деп аны жеригендер бар. Кыргыз болуп туруп, кыргыз тилине кыянатчылык жасагандар да жок эмес.

Орус тилин колдонбой койсок эле кыргыз тили оболуп кетет дегенге кошула албайм. Орус маданияты, тили бизге мындан ары дагы керек. Англис тили 20 жылдын ичинде биздин жашообузга кандай тез арада сүңгүп кирди. Азыр он миңдеген жаштарыбыз бул тилде эркин сүйлөп, чет мамлекеттерде ушул тил менен билим алышууда. Бул турмуштук зарылчылыктан келип чыккан. Орус тили дагы бизге зарыл. Бирок мен аны Баш мыйзамдан официалдуу тил деген макамын алып салууну сунуш кылат элем. Себеби биз орусташуу доорунан алыс кете элекпиз. Азыр кыргыз тили жоголбойт, кыргыз тили бай тилдеп жатабыз. Ооба, кыргыз тили бай болгон, бирок улам-улам кедей болуп бара жатат. Илимпоздордун көбү, мамлекеттин башчылары, мамлекеттик кызматкерлер орусча ойлонуп анан кыргызча сүйлөшөт. Котормочулар дагы орусча ойлонуп анан кыргызча которушат. Жогорку Кеңештен мыйзамдар баш болуп, өкмөттө, прокуратурада, соттордо иш кагаздардын баардыгы адегенде орусча жазылат, анан кыргызча которулат. Аны дагы кыргызча эмес орусча ойлонгондор которот. Ошондуктан көп нерселер түшүнүксүз болуп, ушундай абалга кептелип калдык.

Тил менен маданияттын байланышы жөнүндөгү идея биринчи жолу XVIII кылымда каралган. Бирок, толук кандуу изилдөөлөр өткөн кылымдын акыркы жылдарында башталган. Атап айтканда, 1970-жылдарга чейин орус тилинде болобу, англис же башка тилдеринде болобу, бул багытта такыр изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Акыркы жыйырма жыл ичинде тил жана маданияттын байланышы жөнүндө көптөгөн эмгектер жаралып, маданиятты сактап калуудагы тилдин ролу белгилүү болуп калган. Бул изилдөөлөргө көп көңүл бөлүүнүн себеби катары жаңы пайда болгон мамлекеттер менен байланыштырсак болот. Маселен, дүйнөлүк державанын бири болгон СССР таркап, анын ордуна 15 жаңы мамлекеттердин пайда болушу. Эгемендүүлүккө жеткен жаш мамлекеттер өз маданиятын, тилин, каада-салттарын сактап калуу, кайра калыбына келтирүү маселелери менен катар эле алардын бири-бири менен болгон байланыштарын изилдей баштаган.

Маалыматтарды чогултуу жана аларды бир адамдан экинчи бир адамга өткөрүп берүү касиетине ээ болгон тилдин ролу улут үчүн аябагандай зор. Муундан муунга маалыматтарды ташуу аркылуу «маалымат сакчысынын» милдетин аткарып калган тил маданиятты сактап калуунун жалгыз гана гаранты. Себеби жалгыз тилдин белгилери гана материалдуу жашоону жана социалдык факторлорду чагылдыра алат.

Лексикада биринчи кезекте улуттун жашоого байланышкан шарттарын көрсөткөн социалдык тажрыйбаларынын фрагменттери чагылдырылат. Мунун себеби практикалык керектөөдө. Мисалы; Чукоткада жылдын көп мезгилинде кар жаткандыктан ал жердин эли кардын 10 го жакын аталышын колдонушат, ал эми эскимостор болсо 100 гө жакын кардын аттарын колдонушат. Арабдар жылкылардын көптөгөн пордаларын айырмалап билип, жөн гана «жылкы» дебестен, жай-турмушунда сүйлөшүп жатканда деле пордаларын атай кетишет. Биз болсо башка улуттардан айырмаланып тоолорду жакшы ажырата алабыз, бул болсо биздин ата-бабаларыбыздын тоо арасында көчмөн калк болуп жашап келгени менен түшүндүрүлөт.

Улуттар арасында өндөрдү айырмалоодо да өзгөчөлүктөр кездешет. Маселен Африкада жашаган көптөгөн улуттардын өкүлдөрү өңдүн үч гана атын атай алышат. Кээ бир элдерде да дал ушул көрүнүштү байкоого болот, бирок алар кара өңдү экиге ажыратышып карайт: караңгылыктын кара өңү жана көмүрдүн кара өңү. Символдоштурулган өндөрдүн да маанилери ар түрдүү. Мисалы бизде болсо ак өң бул биринчи кезекте аруулуктун, тазалыктын, кубанычтын, бакыттын жышааны. Ошол эле учурда Чыгышта бул өң биринчи кезекте аза күтүүнүн өңү. Бизде болсо аза күтүү өңү катары кара эсептелет.

Керек болсо жаныбарлардын мааниси да тилдерге карата өзгөрүлөт, маселен «ит» дегенде эскимостордо биз «ат» дегенде келчү түшүнүк пайда болот. Перс элинде ат ыйык жаныбар болсо, индустарда жийиркеничти пайда кылат. Же болбосо индустар уйду ыйык жаныбар көрүшүп, алдыларынан чыгып калса жол да бошотуп берет, бизде андай эмес. Биз үчүн коен коркок жандык, ал эми африкадагы улуттар болсо аны акылмандыктын белгиси катарында карашат. Ажыдаар Европа элдеринде жамандыкты чагылдырат, ал эми Чыгыш эли үчүн күчтүүлүктүн, ден-соолуктун башаты.

Кээ бир улуттардын тилдеринде «сиз» деген түшүнүк жок. Мисалы англис тилинде. Ал эми биз болсо улууларды, керек болсо жаңы таанышкан инсандарга деле «сиз» деп кайрылабыз.

Жапон элинде «харакири» деген түшүнүк бар. Харакири – бул өз өмүрүн кыюу болуп саналат. Башкача айтканда – суицид. Кызыктуусу харакири жасаган адамдын иш-аракети туура деп эсептелинип, эл арасында колдоого алынат. Ал эми мусулман калктарында болсо өзүн өзү өлтүрүү өтө өөн учураган, жат көрүнүш жана Кудай алдында кетирген чоң күнөө болуп саналат. Эгерде «харакирини» биз өзүн өзү өлтүрүү деп, кыргыз тилине дал ошондой которуп койсок туура эмес болуп калат да.

Тилдеги айрым сөздөр тарыхый же социалдык тыюулардын аркасында да пайда болот. Маселен, АКШда өткөн жүз жылдыкта «негр» деген түшүнүктүн ордуна «афро-америкалык» деген түшүнүк кирген. Же болбосо Евросоюздун мүчөлүгүнө кирген өлкөлөрдө үстүбүздөгү жылы эле бир топ сөздөргө тыюу салынып, аларды алмаштыруучу жаңы сөздөр пайда болгон. Ал эми гендер маселесин козгоп, тил жаңылыктарын киргизүү аркылуу алар биринчи кезекте өз маданиятынын жаңы нугун курушууда.

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардан тилдин маданият үчүн, улут үчүн кандай чоң ролду аткарганын жакшылап көрсө болот. Эгерде бул жетишсиз болуп жатса Бишкектин көчөлөрүндөгү бир көрнөк жарнакты да мисал кылып кетели. Жыл башында орус элинин «Любовь морковь-2» фильмин биздин кинотеатрларыбыз көрсөткөн эле. Алар жарнамага кыргызчага которушканда «Сүйүү сабиз-2» деп которуп коюшуптур. Эгерде тилибиздин казынасына кирип, «любовь морковдун» котормосун издей турган болсок, анда «тоок сүйүү» деген фразеологизмди табат элек.

Көптөгөн окумуштуулардын айтуусу боюнча башка бир элдин маданиятын таанып билүү үчүн алардын тилин үйрөнүп, алардын тил өзгөчөлүктөрүн эске алуу абзел. Демек, биз өз маданиятыбызды таанып билиш үчүн өзүбүздүн тилибизди билишибиз керек жана эгерде аны башкаларга тааныткыбыз келсе, аларга алардын тилинде эмес, кыргыз тилинде жеткирүүбүз абзел. Ошондо гана маданиятыбызды толук кандуу жеткирип, толук өздөштүрүүгө шарт түзүп беребиз. Ал эми Манас атабыздын осуятын, койчу ай, кандай гана нерсе болбосун, кичинекей окуучу балдарыбызга орус тилинде жеткирип, аларды орус тилинде тарбиялайбыз деген чоң катачылык.

Эгерде биз улут катары жер бетинде жашап калууну кааласак, балдарыбыздын келечегин жарды кылбоону кааласак, анда маданиятыбызды, тарыхыбызды сактап калышыбыз керек. Бирок маданиятты сактап калыш үчүн биринчи кезекте тилди сактап калуубуз шарт. Тил бул баарынын башаты. Андыктан бул Жер планетасында кыргыз болуп жашаш үчүн, кыргыз тилин эне сүтүндөй бийик тутуп, көздүн карегиндей сактайлы.